Megszabadulás az időtől
A jelen illúziója a posztmodern kapitalizmusban

Kiss Viktor
PTI TEM
kissviktor@kissviktor.hu

DOI: https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-02

A tőke kezdettől a profit egyik forrásaként tekintett az időre, amelynek már a 19. század közepén nyilvánvalóvá vált a kapitalizmus működésében betöltött központi szerepe. A 21. századi posztmodern kapitalizmusban azonban új helyzettel találkozunk: az idő többé nem pusztán erőforrás vagy kulturálisan alakítható keret, hanem a korlátlan tőkefelhalmozás akadálya. Ez a tanulmány egy tágabb elméleti kutatás bevezetőjeként azt vizsgálja, milyen politikai és ideológiai küzdelmek zajlanak az idő körül a kortárs kapitalizmus fenntartása érdekében. Amellett érvelek, hogy a jelenlegi korszak meghatározó sajátossága az idő háttérbe szorítása, megcsonkítása vagy kiiktatása mint kulturális-ideológiai kontextus és társadalmi gyakorlat. Az írás azt elemzi, miként törekszik a kortárs tőkés rend megszabadulni a temporalitás korlátaitól. Ennek során a temporalitás új formája már nem a jelen időt, hanem a pillanatot emeli a kulturális és ideológiai gyakorlatok középpontjába.
Kulcsszavak: temporalitás, posztmodern, prezentizmus, gyorsulás, kapitalista realizmus, nagyon hosszú pillanat

---

Freedom from Time: The Illusion of the Present in Postmodern Capitalism

From the very beginning, capital has viewed time as a source of profit, and by the mid-19th century, its central role in the functioning of capitalism had become evident. In 21st-century postmodern capitalism, however, we encounter a new situation: time is no longer merely a resource or a culturally malleable framework, but an obstacle to capital's unlimited accumulation efforts. As an introduction to a broader theoretical study, this paper examines the political and ideological struggles surrounding time in the interest of sustaining contemporary capitalism. I argue that a defining feature of the current era is the marginalization, fragmentation, or elimination of time, as a cultural-ideological context and social practice. The essay analyzes how the contemporary capitalist order seeks to free itself from the constraints of temporality. In doing so, a new form of temporality places not the present time but the moment at the center of cultural-ideological practices.
Keywords: temporality, postmodernism, presentism, acceleration, capitalist realism, very long moment

A tőke a kezdetektől a profit egyik forrásként tekintett az időre. Valójában már a 19. század közepétől nyilvánvaló az idő kiemelt funkciója a kapitalizmus működésében. Marx a munkaérték-elmélet kidolgozása során fedezte fel, hogy a profit egyik legfontosabb forrása az idővel való gazdálkodás. A gyáros a munkások idejét vette meg, és ennek az időnek az ára, a hossza és a hatékony kihasználása volt a nyereség forrása (Marx & Engels, 1967 [1867]; Thoma, 1987). A *Grundrisse* elemzései szerint az idő mindenekelőtt értékmérő: az áru értékét az előállításhoz szükséges munkaidő munkaidő határozza meg. A tőke elemi érdeke ezért az idő lerövidítése, sűrítése és racionalizálása – a termelési és a körforgási idő minimalizálása az extrapofit érdekében (Marx, 1972a [1857/1939], 1972b [1857/1939]). Az elmúlt évtizedek során három további kérdés került a figyelem középpontjába.

(1) Az idő fegyelmező eszköz. Max Weber (1982 [1905]) szerint a kapitalizmus szelleme az idő morális újraszervezésén alapul: az idő „nem elvesztegethető", hanem kalkulálandó erőforrás. Edward Palmer Thompson (2000 [1963], 1967) klasszikus elemzése megmutatja, miként jön létre az ipari kapitalizmusban az órához kötött munkafegyelem, amely az élet ritmusát a termelés logikájához igazítja (Mumford & Winner, 2010).

(2) Az idő a kapitalizmus fenntartásának eszköze. A szabadidő kialakulása és a kultúripar a klasszikus elmélet szerint ugyan nem termel közvetlenül értéket, de a fogyasztói társadalom létrehozásával fenntartja a rendszert. A reprodukciós idő kontrollja a szélesebben vett társadalmi folyamatokat is a tőke szolgálatába állíthatja. A fogyasztás ráadásul egyfajta kompenzációt is jelent a megnyomorító munkáért cserébe. A modern társadalmakban az időnek közvetlenül adminisztratív szerepet is szánnak: a hivatalok választási határideje, a választási ciklusok vagy a felnőtté válás időpontja közvetlen hatásai nyilvánvalóak (Horkheimer & Adorno, 2011 [1944]; Habermas, 1994 [1979–1992]).

(3) A válságok idején az idő új funkciót kap: Rudolf Hilferding és Rosa Luxemburg elemzi először, hogy a tőke az idővel játszik, ha kihívások elé kerül. Wolfgang Streeck szerint a kapitalizmus egyre inkább „időt vásárol" eladósodással és halogatással, vagyis az idő válságkezelési tartalékká alakul. Az idő tehát alkalmas az aktuális krízisek kezelésére és elnyújtására (Streeck, 2018).

A kapitalizmus azonban nem csupán használja az időt. A temporalitásnak nem pusztán az a szerepe, hogy a tőke a segítségével szervezze és alakítsa a termelési/fogyasztási folyamatokat a profit maximalizálása érdekében. A posztmodern kapitalizmusban középponti jelentőségűvé válik az a folyamat is, amit *az időtől való megszabadulásnak* nevezek. Az idő többé nem „anyagi jellegű" erőforrás immár, nem médium, kulturális elem, diszkurzív konstrukció, vagy éppen illúzió, amely meghatározza az egyéni cselekvés ritmusát, a várakozások horizontját, valamint a jelenhez és a jövőhöz való viszonyt. Sokkalta inkább olyan gát vagy nehézség, amely a tőke profitéhségének útjában áll. Ebben az értelemben

a tőke által létrehozott temporalitás az elmúlt évtizedekben a posztmodern kapitalizmus működésének alapjává vált – csakhogy a 21. századra éppen az idő válik kezelhetetlenné és veszedelmessé a tőke és a nyugati társadalmak tagjai számára egyaránt.

A jelen tanulmány *work in progress* jelleggel egy hosszabb elméleti kutatást vezet fel, ezért most csupán annak a kérdésnek a megválaszolásához járul hozzá, hogy milyen politikai küzdelmek zajlanak a posztmodern kapitalizmus fenntartásának és működésének érdekében az idő körül. A felvázolt kérdésre adott két tipikus válasz ma már egyre inkább kiforróban van a kortárs kritikai társadalomelméletekben.

(1) Az első alapvetően Fredric Jameson (2010 [1991]) munkásságához kapcsolódik: az idő tapasztalatának szervezése többé nem elsősorban a gazdaság közvetlen működéséhez kötődik (mint például a „három műszak" bevezetése a gyárak korában), nem az értéktermelés kísérőjelensége (mint a szabadidő megjelenése a modern kapitalizmusban), hanem az ideológia egyik privilegizált formája, ahol a rendszer adott változatának működését lehetővé tévő kulturális elemek és illúziók jönnek létre. Másként megfogalmazva: az idő kultúrává válik és ekként épül be a társadalom tagjainak tudatába és pszichéjébe – hogy erre alapozva működhessen a tőkés univerzum mai formája. Nem a kényszereken és a struktúrákon keresztül hat, nem a termelés és a fogyasztás gyakorlatain keresztül történik az egyének alávetése. Sokkalta inkább a társadalom tagjain „belül" történik azáltal, hogy az ideológián, a kultúrán, a diskurzuson és az illúzión stb. keresztül elérik, hogy az emberek a konstruált (új) időt (és a régi idő elvesztését) személyes tapasztalatként éljék meg (Jameson, 2010).

(2) A másik egyre inkább elfogadott válasz szerint az idő a kapitalizmusban elsősorban külsődleges regulációként van jelen, és a valódi változás, hogy míg a modernitást lineáris, jövőorientált és egységes időrezsim jellemezte, ahol a jelen a múltból a fejlődést ígérő jövő felé tartó átmenet volt – addig a posztmodernitás fragmentált, jelenközpontú és töredezett időt hoz létre, amelyben a jövő elveszíti szervező erejét, a múlt pedig újrahasznosítható archívummá válik. A különbség lényege így az, hogy míg a modern időt a jövő, addig a posztmodern időt a jelen uralja, ráadásul egymás mellett több, eltérő sebességű időrezsim működik (Rosa, 2024) Felipe Torres (2022) *Temporal Regimes* című paradigmatikus könyve például az időt politikailag, technológiailag és anyagilag strukturált rezsimek rendszereként ragadja meg, és ezáltal láthatóvá teszi az időformák és a hatalom összefonódását. Megközelítése lehetővé teszi annak bemutatását, miként válnak az eltérő időrezsimek a társadalmi koordináció, az alávetettség és az ellenállás (hiányának) feltételeivé.

Ez a két magyarázat azonban nem veszi figyelembe a posztmodern kapitalizmus talán legfontosabb újdonságát: az idő megcsonkítását, kiiktatását vagy figyelmen kívül hagyását mint ideológiai-kulturális kontextust és társadalmi gyakorlatot. Ahogyan fentebb utaltam rá: az idő nem a különböző megtérülési kihívásokra adott válasz, hanem kezelhetetlen

probléma a tőke számára – tehát magában kihívás. Nyitott teoretikus kérdés ma, hogy mit kezd a rendszer ezzel a „problémás idővel". A válaszadás részemről is a jelen kiemelt szerepéből indul ki, amely a kortárs elméletek talán leginkább konszenzuális megállapítása a posztmodern korszakra vonatkozóan. Ám ezt nem egy új időrezsim alapjaként, hanem éppen ellenkezőleg: az időtől való megszabadulás állapotaként fogom fel. A tanulmány két tézis mellett ével: (1) az idővel foglalkozó posztmodern szerzők egy része úgy is értelmezhető, mint az időtől való megszabadulás teoretikusa és (2) a posztmodern kapitalizmusban csak úgy lehet sikeres az időtől való megszabadulás tőkés projektje, ha a rendszer arra a kérdésre is képes felelni, hogy mi lépjen az idő helyébe. Állításom szerint napjainkban a jelen illúziója válik a gazdaság és az egyéni létezés alapjává: egy olyan múlt és jövő nélküli, elszeparált jelenre épül a rendszer, amely a „nagyon hosszú pillanat" állandó újratermelésének kulturális gyakorlatait állítja a profit szolgálatába.

Az időtől való megszabadulás a posztmodern kapitalizmusban

> A „nehéz modernitás" a területi hódítások korszaka volt. A gazdagság és a hatalom szilárdan gyökerezett, vagy mélyen a földbe ágyazódott, terjedelmes, nehézkes és mozdíthatatlan, akárcsak a vasérc-telepek és a hatalmas gyárak. A birodalmak terjeszkedtek, hogy kitöltsék a földgömb minden zugát és szegletét: terjeszkedésüket csupán más, velük egyenrangú vagy erősebb birodalmak korlátozták. [...] A hardver korszakában, a nehéz modernitás korában – amely Max Weber kifejezésével élve az instrumentális racionalitás korszaka is volt –, az idő lett az az eszköz, amellyel körültekintően kell bánni és gazdálkodni, hogy maximalizálható legyen az érték hozama – vagyis a tér. A szoftver, a könnyű modernitás korszakában az idő hatékonysága az érték elérésének eszköze, amely a végtelenbe tart.

– fogalmaz Zygmunt Bauman (2000, p. 114), aki szerint a modern kapitalizmusban az időt nem csupán a tőke érdekeinek, de a tőke tereinek is alárendelték. Az időt egykor meghatározta a gyár ritmusa, az emberek mindennapi életének zárt és állandó világa, a közlekedés sajátosságai és a város szerkezete. A rutinizált idő kora volt ez, mert a termelés és az élet egyaránt a rutinra épült. Az idő a termelés és a társadalmi reprodukció tereinek szolgálatában állt: az ipar a munkaidővel, a bürokrácia a határidőkkel, a privát szféra pedig az életesemények ritmusával.

A gondolatmenet szerint miután a posztmodern kapitalizmus tulajdonképpen felszámolta a hagyományos értelemben vett tereket, ezzel a modern értelemben vett idő is elveszett.

A kapitalizmus „felszabadította" az időt abban az értelemben is, hogy legyőzhetővé tette korlátait: ami korábban lassú, helyhez kötött folyamat volt, azonnalivá és mobilissá vált. A gazdasági hatalom többé nem a tartós jelenléten (nagy konszernek), hanem a gyors eltűnés képességén alapul (*fast economy*). Az idő felgyorsult, és a tartósság értéke lecsökkent: minden rövid távúvá, ideiglenessé vált (munka, kapcsolatok, intézmények). A posztmodern kapitalizmus nem csak soha nem látott mértékben használta tehát az időt, nem csak alakította azt Bauman (2000) szerint – de ezeknél is fontosabb változást idézett elő: az idő természete, szerkezeti sajátossága változott át. Bauman az elsők között jelölte ki a kutatás új irányát: az elmúlt évtizedek társadalomkritikai irodalmának legfontosabb célja választ találni arra a kérdésre, hogy mi is történt az idővel. Tőke és idő egybefonódása során nem csak a kapitalizmus alakult át gyökeresen a 21. századra, de az idő is „posztmodernizálódott". Bauman szerint a kapitalizmus az időt fogyasztási ciklusokra bontotta, ehhez azonban folyékony időt teremtett: a rendszert az újdonság folyamatos kényszere tartja fenn, így tulajdonképpen a termékek és szolgáltatások egymásba olvadó végtelen hullámzása szabja meg a temporalitást. Ez az elemzés tulajdonképpen egybecseng azzal, amit Esteban Torres (2022) a „posztmodern időrezsimnek" nevez. Torres szerint a posztmodern időrezsimben az idő fragmentálódik és felgyorsul, a stabil történeti narratívák (haladás, fejlődés) szétesnek. A társadalmi cselekvés a rövid távú jelenhez igazodik, miközben a múlt és a jövő elveszíti szervező erejét. Ez egyben politikai állapot is, ahol a jelen dominanciája korlátozza a kollektív jövőtervezés lehetőségét. Valójában azonban ez csak azzal a megszorítással igaz, hogy a posztmodern idő többpólusú, ahogy a fogyasztás és a kommunikáció is szétterjed az egész földön, egymással szimultán idők „zajlanak", egy hatalmas és átláthatatlan örök jelenné állva össze (Nowotny, 1996).

Ebben a tanulmányban radikalizálni igyekszem a posztmodern társadalomelméletnek a temporalitásra vonatkozó megállapításait. Azt állítom, hogy nem egyszerűen az idővel kapcsolatos szemléletünk átalakulásáról, vagy az idő új „formáiról" van szó ezen elgondolások némelyikében – hanem mindannak a tagadásáról, amit korábban időnek hívtunk. Az eddig ismert idő megöléséről, eltűnéséről, használhatatlanná válásáról. Vagyis ezen elemzések alapján olyan kutatási irányt érdemes megalapoznunk, amely szerint a jelenlegi idő a korábbi értelemben már nem is idő – vagy valami más az idő helyett, vagy az idő elpusztítása, vagy (ahogyan ebben a tanulmányban érvelek majd) az idő illúziója. Amennyiben az időről szóló kortárs elméleti munkákat az idő eltűnésének perspektívájából vizsgáljuk, három fő megközelítést azonosíthatunk, amiket a flexibilis idő, a felgyorsuló idő és a megcsonkított idő koncepciókkal írhatunk le.

(1) Flexibilis idő: az idő korábban, az adott korban konkrét dolgot jelentett, ezzel szemben most inkább „időkről", „változékony időről" vagy „stabilitását vesztett" időről kell beszélnünk. David Harvey (2011) munkáira vezethető vissza ez a megközelítés, aki szerint az idő

flexibilissé válása azt jelenti, hogy a kapitalizmus a válságokra válaszul lebontja a rögzített időstruktúrákat, és a termelést, munkát, fogyasztást rugalmasan szervezi újra. A „*just-in-time*" logika, a projektalapú munka és a gyors reagálás felértékelődik, miközben az idő egyre inkább a tőke igényeihez igazodik. Ez az idő „összenyomásával" és „megsokszorozásával" (párhuzamosságával) jár: több folyamat zajlik egyszerre, gyorsabban, kiszámíthatatlanabb ritmusban.

(2) Felgyorsult idő: a gyorsuláselméletek szerint az idő jellege állandó ugyan, de a posztmodern kapitalizmus olyan társadalmi dinamikával rendelkezik, amely végül magát az időt is veszélyezteti, vagy használhatatlanná, értelmezhetetlenné, kezelhetetlenné, értelmetlenné teszi. Hartmut Rosa (2024 [2020]) szerint, aki ennek a megközelítésnek egyik legfontosabb teoretikusa napjainkban, a modernitás „társadalmi gyorsulása" (technológia, élettempó, társadalmi változás) egy ponton túl nem több időt hoz, hanem az idő élhetőségét rombolja. Az állandó gyorsulás miatt krónikus időhiány alakul ki, az idő többé nem elégséges számunkra. Létrejön az „időszűke-paradoxon": hiába nyerünk időt technikailag, a társadalmi és gazdasági gyakorlat során ez a felszabaduló idő azonnal betöltődik, sőt: sokkal több dolgot kellene „megtennünk", mint amit nyertünk a technika révén. Rosa végső állítása az, hogy ez a dinamika „az idő kiüresedéséhez" és a világgal való kapcsolat (rezonancia) elvesztéséhez vezet, vagyis maga az idő mint jelentéshordozó közeg kerül válságba. Az idő elvész, mert élhetetlenné válik.

(3) Megcsonkított idő: leggyakrabban a jövő „eltűnéséről" és a múlt „leválasztásáról" beszélnek a különböző gondolkodók, tehát arról, hogy az idő elveszti a korábbi korokban meglévő vagy feltételezett teljességét. Fredric Jameson (2010 [1991]) szerint ennek megfelelően a posztmodernben a jövő elvesztése azt jelenti, hogy megszűnik a történelem mint koherens, előrehaladó narratíva, amelyhez a jelen viszonyulhatna. A jövő már nem ígéret vagy projekt, hanem elképzelhetetlenné válik, ezért a jelen bezárul önmagába. Ennek következtében a kultúra és a társadalom a folyamatos jelenben reked, ahol az újdonság helyét az ismétlés és a múlt újrafeldolgozása veszi át. Jameson elgondolásaiban kiemelkedően fontos számunkra, hogy egyrészt hangsúlyozza a nyugati társadalmak „jelenbe záródásának" tézisét, másrészt arról beszél, hogy az idő megszűnésével fenyeget az, ha a jelent többé nem fűzi valódi kapcsolódás a múlthoz és a jövőhöz.

Amikor az időből már csak a jelen marad: a prezentizmus

A prezentizmus az elmúlt évtizedekben a posztmodern kapitalizmus egyik uralkodó ideológiájává vált. Ennek köszönhetően átalakult az emberek temporalitáshoz fűződő viszonya, az idő érzékelése és az ember személyének pozicionálása a múlt-jelen-jövő viszonyrendszerében. A történelmi tudat elvesztése nem a „történelem végének" negatív

metanarratívájaként épült be a posztmodern kultúrába, hanem inkább a jelenbe zártság, a jelenközpontúság formáját öltötte. François Hartog (2006 [2003]) szerint a jelenközpontúság a mai ember számára nem filozófiai kérdés többé: olyan nézőpontként jelenik meg, amelynek egyszerűen nem maradt gyakorlati alternatívája. Vagyis számukra a tőkés rendszerben a múlt és a jövő lehetségessége, realitása, értelme vész el. Tehát végső soron csak a jelen marad. A posztmodern kapitalizmusban általános meggyőződés szerint nincs többé tér sem a premodern idők ciklikus történetfelfogása számára (amelyben a múlt örök érvényű és állandóan visszatérő jelenségek forrása), sem a modernitás történelmi szemléletére (amelyben a jelen mindig a múlt következménye és a jövő előzményeként megjelenő időpillanat). A jelenközpontúság a kapitalizmus és a fogyasztói kultúra kontextusában olyan ideológia, amely az ígéri: a jelen egyszerűen kiiktatja, magába szívja, vagy kezelhetetlenné/megismerhetetlenné/elképzelhetetlenné teszi a múltat és a jövőt. Minél inkább a jelen tölt be központi szerepet, annál kevésbé számít mindaz, ami korábban történt és ami majd később jön el. Christophe Bonneuil és Jean-Baptiste Fressoz (2017) úgy véli, a gyors ütemű pénzügyi spekulációk gazdasága, az egymást érő információs forradalmak, a hétköznapok felgyorsulása és a felfokozott élményfogyasztás sajátos kulturális logikához vezet. Ez a „kulturális logika" az azonnali hozamokat, a minél több lehetőséget, a rövid távú kielégülést, az „itt és most" eseményeket helyezi előtérbe. A mindennapi életben ma már csak a jelen van jelen. Mind a szakmai, mind a szerelmi életben múló szubjektivitások alakulnak ki – a szövegek, e-mailek, események „sürgős választ igényelnek". A digitális valóságban minden csupán a pillanat számára készül. Trump még egy globális szuperhatalmat is a Twitteren keresztül irányít.

A: A prezentizmus új kultúrája a 2020-as években

A mai nyugati társadalmakban kettős folyamattal állunk szemben. Egyrészt – ahogyan az előző alfejezetben bemutattam – megteremtődött a jelen kulturális és ideológiai dominanciája a múlt és a jövő fölött. Az a korszakos meggyőződés azonban, hogy a jelenbe záródás oldja majd meg egyéni problémáinkat (és szabadít meg társadalmi-globális problémáinktól) csak úgy tartható fent, ha a társadalmi gyakorlatok során sem marad más lehetősége az egyéneknek, mint kizárólag a jelenben élni. Egy másik tendenciának is tanúi lehetünk ezért: a jelen kénytelen túlterjeszkedni saját határain és korlátain ahhoz, hogy valóban az életünk keretévé válhasson. A posztmodern kapitalizmus kettős célja tehát: egyrészt elérni, hogy a társadalom tagjai a jelenbe zárkózzanak, másrészt, hogy a jelen az életük egészének horizontjává szélesedjen – kizárva minden alternatívát. A modern

gazdaság azt igényelte fogyasztóitól, hogy a rutinélet keretében az egymás követő, előre meghatározott életesemények sorát gondolják el – a modernitás állandóan a jövő valamiféle változatának tükrében gondolta el önmagát. A posztmodern kapitalizmusban ezzel szemben az a cél, hogy az egyén saját szubjektivitását mind zavartalanabbul kapcsolhassa hozzá az adott pillanatban fennálló konstellációhoz. A jelenbe záródás elérésének két jellemző módja közül az egyik a jelennek az idő szövetéből történő kimetszése, amely olyan tevékenységekhez kapcsolódik, mint a jóga: ekkor a jelen kiszakítása azáltal valósul meg, hogy az egyén kiszakítja önmagát egy pillanatra saját idejéből, tereiből és viszonyaiból – és igyekszik megállítani ezt a kiszakított időpillanatot. A jóga temporalitása abban áll, hogy az egyén úgy érzi, megállt az idő folyása, miközben a valóságban természetesen semmi nem parancsol álljt a társadalmi-gazdasági folyamatoknak. Az ideológia és a vele együtt járó tevékenység ebben az esetben „olyan beavatkozás, amelynek célja, hogy az egyének elfogadják a strukturális feltételeket, azáltal, hogy saját jólétükért [azokat felfüggesztve] vállalnak felelősséget". (Sharma, 2014, p. 103). Az időből való kiszakadásnak és ezáltal a teljeskörű jelenbe záródásnak napjainkban kevés nagyobb hatású gyakorlata van, mint az ún. „énidő" periódusainak előtérbe helyezése. A kortárs társadalomkritika legtöbb teoretikusa az énidő fontossá válását egyszerűen a szabadidő újabb innovációjának tekinti, ahol az öngondoskodás, a relaxáció, a saját testünk és lelkünk fejlesztése is kommodifikálódik. Amellett azonban, hogy egy újabb fragmentált területet hoznak létre az időben, amelyre külön iparágat lehet alapítani (Nealon, 2012), ezek a gyakorlatok elsősorban azt a célt szolgálják, hogy az egyének megszabaduljanak a körülöttük zajló világtól. Ahogy Eva Illouz (2008) mondja: a cél önmagunkba zárkózni, saját magunk körül forogni, kiszakadni térből és időből. Az énidő koncepciója úgy állítja be a mindennapjainkat, mint amelyek a maguk állandó felpörgetett ütemében ellopják tőlünk az időt, vagyis alá kell rendelnünk magunkat annak a sokféle ritmusnak (család, munka, utazás, háztartás stb.), amely mind sokkal több feladattal és kihívással jár, mint korábban. Az időnket más határozza meg – ezért „nem marad időnk magunkra". Az énidő megszabadít a mások idejétől, és időn kívüli pillanatba juttat, amikor csak mi vagyunk, és mi rendelkezünk a jelenünkről. Az énidőben ezért tényleg csak magunkkal vagyunk és csak magunkkal foglalkozhatunk.

B: A nagyon hosszú pillanat

A jelenre fókuszáltság kultúrájának első, negatív jellegű tendenciája arra vonatkozik a posztmodern kapitalizmusban, kilépve az idő folyásából a jelenbe záródjunk, ahol már zavartalan, teljes és exkluzív viszonyt ápolhatunk önmagunkkal. De a jelenre fóku-

száltságnak egy másik típusú gyakorlata is megjelenik. Ez pozitív megközelítés, amely nem kiszakítja a pillanatot, hanem inkább abszolúttá teszi: a pillanatot alkalmassá változtatja arra, hogy az egész létezést magába szippantsa. Az ún. *mindfulness* és hasonló elgondolások, illetve gyakorlatok azt ígérik, hogy ha az egyén a valódi viszonyokon és időfolyamon belül tökéletesen mindig csak az adott, éppen zajló momentumban „van benne", azáltal problémamentes, hatékony és pozitív alapot hozhat létre önmaga számára. Rebecca Coleman (2022) átfogó tanulmánya szerint a mindfulness azt ígéri, hogy segít csökkenteni stresszt, a szorongást és félelmeket, fejleszti az együttérzést és javítaja a párbeszédet, valamint megtanítja, hogyan lehet ellensúlyozni a digitális média fojtogató hatását. A mindfulness célja a jelenre összpontosítás, amelyet a tudatosság és az akaraterő szintjén érhetünk el. Olyan megoldásokat kínál, amelyek lelassítják az időt, így a pillanatot nem csak stabilnak és hosszúnak érzékeljük, de átláthatóvá is válik, hiszen nem terheli a múlt és nem fenyegeti a jövő. A jelenben létezés azt ígéri, hogy a saját gondolataink egy pontba irányítása révén megszabadulhatunk a múlt „fájdalmas eseményeitől", mindennapos rágódásainktól és életünk kezelhetetlen dinamikáitól éppúgy, mint a jövővel kapcsolatos valamennyi aggódástól, vagy a „lehetséges katasztrófák előrejelzésétől": attól a bizonytalanságtól, amit a múlt lezárhatatlansága okoz egyrészről és másrészről, hogy „a jövő még nem íródott meg". Tehát a tudatos jelenlét azt jelenti, hogy az idő egészének helyét pillanatok sokasága veszi át, amelyek így az egész életünk keretévé válhatnak.

Akár az időből való kiszakítás/pillanatba záródás, akár a tökéletes fókuszáltság/pillanat univerzálissá tétele válik a mindennapi kultúránkban döntő elemmé, valójában azt tapasztalhatjuk, hogy bizonyos értelemben az idő kiiktatásáról van szó. A cél, hogy az időt megfosszuk saját egységességétől, és végtelen mennyiségű egymást követő pillanatra essen szét, azután ezekben a pillanatokban éljük az életünket a folyamatosan zajló idő helyett. A világot egymás utáni pillanatok végtelen sorává kell változtatnunk. Ez azonban egy kiküszöbölendő nehézséget okoz: ahogy a hagyományos idővel kapcsolatban az jelentette a problémát, hogy a múlt irányából a jövő felé hömpölyög megszüntethetetlenül, úgy a pillanat problémája, hogy túlságosan gyorsan elillan, vége lesz. El kell tehát érni, hogy a pillanatok ne rohanjanak el többé. Úgy gondolom, középponti jelentőségű annak felismerése, hogy a pillanatban létezés nem működhet úgy, ha a pillanat nem képez egy időhorizontot, nincs kiterjedése vagy tere. A jelen helyét tehát a „nagyon hosszú pillanat" veszi át. A pillanat a jelen tagadása. A posztmodern kapitalizmusnak persze éppen erre van szüksége két szempontból is. (1) A pillanat a gyakorlatban arra szolgál, hogy a nyugati társadalmak megszabadulhassanak a jelentől, amely túlzottan problémás és korlátozott, de egyben (2) a pillanat léphessen a jelen helyére, amit a tőke ideológiai és kulturális az elmúlt évtizedekben a történelmi érzék elvesztése után primátusra emelt. Ennek a kettős célnak eszköze a pillanat megnyújtása.

Instant, immediális, ismétlődő

Hogy milyen hosszú a „posztmodern pillanat", az számtalan szubjektív és objektív tényezőtől függ. Meglátásom szerint a mai tőkés univerzum fennmaradása leginkább egy helikopter levegőben maradására hasonlít. Van egy mindinkább élhetetlen, problémákkal teli és kilátástalanabb valóságunk, de ameddig felette lebegünk egy gépen és gyorsan cikázunk a föld fölött, nem kell vele szembenéznünk. Ameddig a rotor elég gyorsan forog, amíg a fellegekben járunk, addig fentről látjuk viszonyainkat és a bennünket körülvevő kapitalista és civilizációs tájat – ha azonban egy bizonyos szint alá csökken a sebesség (vagy rövid időre leáll a rotor), akkor lezuhanunk a tőkés rögvalóságba, az egyre élhetetlenebb Földre és az összeomló civilizációnkba. Ennek megvalósulása persze sokszor banálisabb, mint gondolnánk: ha nincs időnk elgondolkodni, ha nincs időnk semmit megszokni, ha nincs életünkben üresjárat, ha újabb és újabb alkalmazkodásra kényszerítenek, akkor nem lesz időnk arra, hogy megkérdőjelezzük, pláne, hogy lecseréljük saját viszonyainkat és viszonyulásainkat.

A mai fogyasztói kultúrában kevés jobb példát találhatunk a „nagyon hosszú pillanatok" jelenlétére, mint a Reels- vagy TikTok-videók. Ezek a harminc másodperces – másfél perces időtávok már elegendőek ahhoz, hogy kapjunk valamit, hogy átélhessünk egy érzést, vagy csak nevessünk egy jót. A Reels-videó posztmodern pillanata éppen azért lehet hosszabb, mert tudjuk, hogy ha vége lesz, egy ugyanilyen követi majd – egészen addig, ameddig szeretnénk, hogy az algoritmus folytassa a momentumok egymásutánját. A posztmodern kapitalizmusnak azonban bennünket is át kell formálnia ahhoz, hogy képesek legyünk a hosszú pillanatokban élni – valójában arra van szükség, hogy (1) kimondottan a pillanatokhoz igazodjon a tevékenységünk hossza és tartalma, (2) minden külső időtényezőtől mentesen vehessünk részt a számunkra létrehozott pillanatban, és (3) ne ragadjunk bele egyetlen pillanatba sem, ne gondoljuk, hogy egyszer bárminek vége szakad, hanem képesek legyünk továbblépni a következőre. Ebben a tanulmányban ezek egy-egy markáns példáját mutatom be: (1) a pillanatokban élés kultúráját az instant-élet, (2) a pillanatok kiélvezése és korlátlan meghosszabbítása a közvetlenség (immediáció), végül (3) a következő pillanatra lépés biztonságát a szünetnélküliség (ismétlődés) gyakorlatai kapcsán a posztmodern kapitalizmusban.

Instant élet (1)

Az instant-életmód a kortárs kapitalizmus alapjelenségéhez kötődik: a gyorsasághoz. Az egymást követő pillanatok világa szükségszerűen a pörgetés (Giddens, 2005 [1999]), a gyorsaság, a változás világa kell legyen, amelyben (Marx és Engels híres

formuláját megfordítva) minden szétfoszlik, mielőtt még szilárd és berozsdásodott viszonnyá válhatna.[1] A végtelen felgyorsítás a rendszer működésének kulcsa. Ezt a tézist korábban számtalan elméleti munka megfogalmazta. Ben Agger már 1989-es könyvében a „gyors kapitalizmus" korszakának beköszöntéről értekezett. Douglas Coupland 1991-es *X generáció* című regényének alcímében a gyorsulás korának nevezte az előttünk álló időszakot. Szerinte azok, az 1990-es évekbeli kamaszok voltak azok, akik először nőttek fel nagysebességű világban – ám ez nem intenzitást és tartalmat hozott számukra, hanem kiüresedést és az idő elvesztését. Georg Ritzer (2021) a fast food-kapitalizmus kapcsán a „gyorsember" karakterét vázolja fel. Nick Land, Mark Fisher (2021 [2009]) és társai a 2000-es években az ún. „társadalmi akcerelációról" értekeztek (Land, 2012). Agger elgondolása talán azért is emelkedik ki a számtalan megközelítés közül a posztmodern kapitalizmus kapcsán, mert a maga banalitásában ragadja meg a helyzetet: a folyamatok alapja, hogy minden nagyon gyorssá vált. A kommunikáció, az írás, a kapcsolattartás, a vásárlás, a szörfözés és a munka sebessége az internet megjelenése óta megnőtt. A kapitalizmus felgyorsult nem csak Marx kora óta, de a második világháború utáni időszak óta is, amikor a frankfurti iskola teoretikusai az uralomról és az ész háttérbe szorulásáról írtak.

De miképpen válunk alkalmassá, hogy a gyors kapitalizmusban éljünk? Miképpen rendeljük magunkat alá az egymást követő pillanatok világának? Ebben a kutatást megalapozó írásban erre még nem adható teljes válasz. Ám bizonyos, hogy a posztmodernben a gyorsaság számtalan racionális és kulturális formát ölt – talán az egyik legfontosabb ezek közül az instant dolgok világa. A korábban említett Ben Agger (2004) használja a kifejezést, amikor arra utal, hogy a mai ember minél több dolgot szeretne egymás után megtenni a tartalmas és változatos élet nevében, ehhez pedig az kell, hogy minden csak rövid ideig tartson. A gyorsaság itt arra utal, hogy semmivel nem időzünk túl sokat. A filmeket villámgyors interneten töltjük le és átpörgetjük (de jobb szeretjük már a rövid részekből álló sorozatokat), a célunkhoz szeretnénk minél gyorsabban eljutni (hol van már az utazásért magáért utazó hippik kora), rövid leveleket és üzeneteket írunk emojikat használva, gyorsan bekapunk valamit egy McDonald'sban, könyvek és újságok helyett podcastokból, influenszerektől és harminc másodperces Tik-Tok videókból tájékozódunk stb. A figyelemzavar, amire ma sok kamasz esetében számtalan jel utal, egyszerűen azt jelenti, hogy megtanultunk kevés ideig figyelni.

1 A két szerző még azt jósolta, hogy minden szilárd és berozsdásodott viszony felbomlik a kapitalizmus alatt (Marx & Engels, 1959 [1848]).

Immediáció (2)

A második kérdés, hogy milyen mechanizmusokon keresztül válhatunk részévé a pillanatnak és miképpen hosszabbíthatjuk meg a *magunk számára* kívánt mértékig. Ennek egyik formája a közvetlenség. A közvetlenség (immedialitás) mint a posztmodern kapitalizmus második központi mechanizmusa talán Anna Kornbluh (2023) *Immediacy or the Style of Too Late Capitalism* című könyvének központi állításából kiindulva érhető meg leginkább. Kornbluh szerint a posztmodern kapitalizmus a mindent magába olvasztó közvetlenség (*immediacy*) világa. A közvetlenség egyik jelentése „azonnaliság", vagyis esetünkben arra utal a kifejezés, hogy a mai fogyasztói társadalom tagjait arra kondicionálják, hogy mindent minél gyorsabban elérhessenek. Az „itt és most" parancsa egyfajta állandó vibrációként van jelen az életünkben, amely arra ösztönöz bennünket, hogy soha ne várjunk semmire. De van egy másik jelentése is az immediációnak, amely a jelen szöveg szempontjából sokkal fontosabb. Ideológiai értelemben a közvetlenség talán Lukács György (2023 [1973]) hajdani diagnózisához áll közel: a közvetítések, a mélyebb összefüggések és a magasabb teoretikus szintek hiányára utal a fogalom. Térbeli értelemben a közvetlenség egyfajta bezártságot jelent: az egyén önmagába zárkózik, mert csak akkor tudja átélni a pillanatot és a kívánt mértékig meghosszabbítani azt, ha kiküszöböl minden külsődleges tényezőt. Az életnek a közvetlenségben több sürgető kérdése marad: mit csinálhatnék azonnal, itt és most… Mit érzek most, mit válasszak most, mire vágyom most, mit gondolok most…? És ezekre a kérdésekre egyetlen módon találhatok gyors és hatékony választ, ha valamennyire azt felelem: saját magam. A közvetlenség korában az embernek nem marad más kapaszkodója, mint önmaga: miközben egyre közelebb kerülünk önmagunkhoz, a saját privát életünkhöz, egyre inkább eltávolodunk minden mástól. A világ arra vár, hogy privatizáljuk, bekebelezzük, belakjuk, „menjünk különböző helyekre", de csak azért, hogy a személyes világunk részévé tegyük azokat. Témánk szempontjából a közvetlenség a pillanat kiterjesztését jelenti egyfajta alkalmi privát univerzummá. Ez igényli azt a rugalmas pszichológia állapotot, amelyben az egyén csak „végigszörföli" a saját életét, mint ahogy a világhálón szörfölünk táblagépünk vagy okostelefonunk monitorjába olvadva – hogy minden momentumot sajátunkká tegyünk. A mai hétköznapi pszichológia legfőbb jelszavai mind ezt a közvetlenséget (felületiséget, azonnaliságot és sietséget) hívják életre: vagy arra szólítanak fel, hogy semmi se maradjon azon kívül, ami benned van („Mondd ki az igazat!", „Csak azt tedd, amire vágysz!") vagy arra hívnak fel, hogy ne várj egyetlen pillanatot sem, hiszen csak egyetlen pillanat létezik – amelyben éppen vagy („Éld a legjobb életet most!" „Te csinálod önmagad!"). A posztmodern kapitalizmus

működése nem az önmegvalósító individuumra épül immár, hanem az önmagába zárt és mindent azonnal akaró pillanatemberekre (Kornbluh, 2023). Ehhez hozzátehetjük: ha mindig az adott pillanatban élünk, akkor nem marad idő arra, hogy bármi történjék a pillanatainkon túl – a közvetlenségben így a pillanat akár végtelenné is válhat.

Ismétlődő (3)

Végezetül: nem csak instant módon, nem csak közvetlenül szeretnénk létezni a posztmodern kapitalizmusban – de a pillanatok végtelen körforgása azt is kívánja tőlünk, hogy szünet nélkül, állandóan pörgessük azokat. A világ úgy jelenik meg a mai nyugati társadalmak tagjai számára, mint a lehetőségek, az élmények, a javak és cselekvések végtelen tárháza, amelyek csak arra várnak, hogy realizáljuk őket. „Tedd meg, mert megteheted" – fogalmazza meg Slavoj Žižek (1999) ezt a parancsolatot.[2] A posztmodern univerzum embere ezért úgy érzi, hogy egyetlen pillanatra sem állhat meg, legtöbbünket ma nem az fenyeget, hogy túl kevés, inkább, hogy túl sok dolgot csinálunk egyszerre. Elfoglaltnak lenni, pörögni, sok mindennel foglalkozni – az életben állandóan történnie kell valaminek. Ahogyan azonban Mariusz Finkielsztein (2025) könyvében megfogalmazza: a pörgés másik oldalán mindannyiunkra a szörnyű unalom leselkedik. Az unalom azt jelenti, hogy nem tudunk mit kezdeni magunkkal, ha nem történik éppen valami, ami felkelthetné a figyelmünket. Ha nem jön valami új, ha megállnak a dolgok egy pillanatra, egyszerűen nem tudunk mit kezdeni önmagunkkal – vagy ami még rosszabb, az illúzióból kiesve magunkra maradunk a valóságban tényleges helyzetünkkel, problémáinkkal és azzal a ténnyel, hogy valójában nem gondolunk/érzünk semmit. A „nagy üresség" állapotában a pörgetés embere állandóan apró dolgok sokaságába menekül, hogy mindig legyen mit csinálni, mindig történjen valami. A pörgetés mechanizmusával magunk is találkozhatunk, ha utazunk tömegközlekedési eszközökön, ahol szinte mindenki az okostelefonjába temetkezik – egész utazás alatt böngészik, játszik, chatel, híreket olvas, tanul vagy telefonál.

Az unalom persze állandó kihívás a pörgetés világában: a pillanatok közötti folyamatos váltást az biztosítja, ha van valamiféle ismerőssége, állandósága, jól bejáratott mechanizmusa az átmenet gyakorlatának. Egyik nagyon hosszú pillanatból a másikba ugrunk át, ami azért megy könnyen, azért tudjuk a régit elhagyni, mert a váltás gyakorlata válik ismerősség és rutinszerűvé. Ugyanakkor éppen a pillanatok közti jól bejáratott váltás eredményezheti könnyen azt, hogy a nem szűnő egymásutániság üressé, céltalanná és kényszeressé válik. A hírfüggő csak a kattintás vágya miatt lépeget a linkek

2 Ez szembenáll a modern kor parancsával: tedd meg, mert meg kell tenned (Žižek, 1999).

között, a játékfüggő rutinszerűen nyomogatja konzolját, a webshop algoritmusa újabb és újabb termékeket ajánl – miközben már így is túl sok mindent láttunk és vásároltunk. Az újdonság, az ismeretlen, a kihívás azonban túl könnyen megtörheti a pillanatok közötti váltás semlegességét. Márpedig az ismétlődés legfontosabb célja, hogy mindig következzen valami. A posztmodern megtanított bennünket arra, hogy még egy utazás erejéig sem engedhetjük meg magunknak, hogy ne történjen semmi. Az „egymást követő pillanatok kapitalizmusában", amit egyes szerzők „figyelemgazdaságnak" is neveznek, csak az állandó, nem szűnő történés menti meg számunkra azt a valóságot, amelyben élünk. A végtelen információ- és élményuniverzumban a harc a figyelmünkért zajlik, a profit azé, aki megszerzi a figyelmet – és állandóan újabb és újabb impulzusokkal bombáznak bennünket. Kattintásszámok, letöltések, visszatérési idő, tartózkodási idő, interakciók, mikroköltések, válaszidő, aktivitások (Davenport & Beck, 2001). De mi van, ha a nagy pörgetés közben elvész a figyelem? Ha átveszi helyét az unalom? A nagy techcégek és platformok végtelen hírfolyamokat és nem szűnő „személyre szabott" tartalmakat generálnak számunkra algoritmusaik segítésével: ezzel nyugtatva meg bennünket, hogy mindig van következő pillanat. Az internetes platformok nagy vonzereje valójában az ismétlődés, a „mindig ugyanaz" otthonossága: hogy itt bármikor csinálhatsz valamit (Srnicek, 2019).

Mi következik az időtől való megszabadulás után? – a jelen illúziója

„A mindfulness jelenre összpontosító jellege arra tanít, hogy az egyén kiemelt figyelmet fordítson a világ pillanatról pillanatra történő megélésére. A tudatosság gyakorlatai (ideértve többek között a testátvizsgálást, a légzőgyakorlatokat és a tudatos mozgásokat) arra irányulnak, hogy a szétszórt tudatosságot visszavezessék a jelenbe" – fogalmaz Mark Whitehead (2017, p. 189). Pillanatról pillanatra élni – ez lesz a posztmodern kapitalizmus fogyasztói világának új temporalitása. Ehhez azonban érdemes hozzátenni: a prezentizmus a gyakorlatban azt jelenti, hogy az egyén mindig a jelenben él, de ezt a jelent adott momentumként az egyén függelékévé változtatják át. Olyan univerzum jön létre, amelyben a jelen helyét a pillanat veszi át azáltal, hogy egyrészről a pillanatot kiszakítják az idő szövetéből, másrészről hogy természetét megváltoztatva „nagyon hosszúra" nyújtják azt. Az életünk a pillanatok egymásutánjában zajlik, hozzá igazítjuk önmagunkat ehhez az új *conditio humana*-hoz, és kialakul annak módja, miképpen lakhatjuk be, privatizálhatjuk és nyújthatjuk meg az adott momentumot a magunk számára, végezetül pedig megszületnek a pillanatok közötti váltás bejáratott és biztos terepei és mechanizmusai. De végső soron miképpen viszonyul a nagyon hosszú pillanat a hagyományos „jelen időhöz" és mi a célja vele a posztmodern kapitalizmusnak?

Az eddig elmondottak egy elméleti tézis megformálását teszik lehetővé: mi történik akkor, ha a tőke azon az alapon képes csak megszabadulni a számára veszélyes és korlátozó időtől, hogy a nyugati társadalmak tagjai számára elérhetővé teszi ennek az időnek valamiféle pótlékát? Ebben az alfejezetben azt a tézist szeretném megfogalmazni, hogy a posztmodern kapitalizmus célja a tőke számára egyre inkább kezelhetetlen határokat és veszélyeket jelentő idő kiiktatása a társadalom működéséből – azonban ennek módja nem egyszerűen a jelenbe záródás, sokkalta inkább a jelen helyettesítése a jelen illúziójával. A nagyon hosszú pillanat tehát a jelen illúzióját kínálja, amely segítségével megszabadíthatnak bennünket a jelentől és az új szituációt a profit forrásává tehetik. Ebben az írásban, amely egy hosszabb kutatás egyik állomásaként született, nem vállalkozhatom a folyamatok pontos bemutatására, pusztán egy alapvető elgondolás ismertetésére van mód. A jelen illúziójának meghatározása során leginkább talán Zygmunt Bauman (2004 [1996]) (Fredric Jamesonhoz kapcsolódó) elgondolásához érdemes fordulni, aki úgy írta le korunk temporalitását, mint a jelent, amelynek nincs többé kapcsolata a múlttal és a jövővel. Bauman szerint az a képesség vész el a posztmodernitásban, hogy egységben lássuk a bennünket körbevevő dolgokat – tehát az időt is. A végeredmény tehát az idő epizódokra történő fragmentálása, amelyben minden epizód magában áll, elszakítva a múlttól és a jövőtől, magába zártan, függetlenül. Bauman és Jameson alapján már könnyedén meghatározhatjuk a folyamatot, amelynek szemtanúi vagyunk. Ahogyan korábban elemeztem, a jelenbe záródás azért következik be, hogy a tőke megszabadulhasson az időtől. A pillanatok ennek a jelenbe záródásnak az alapegységei: az idő feldarabolása azt a célt szolgálja, hogy az egyes elemek között ne legyen többé kapcsolat. A múlt ne számítson többé és a jövő ne jöjjön el – csak amennyiben mi magunk akarjuk. A jelen csupán az, amit nem lehet kiiktatni, felszámolni – de ez a jelen éppen a hagyományos értelemben vett legfontosabb sajátosságát veszti el: hogy kapcsolatban áll a korábbi és későbbi időszakokkal. Vagyis a történet egészével.

Érdemes ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy ha komolyan vesszük Bauman és Jameson elemzéseit, akkor abból az következik, hogy az idő feldarabolása végső soron nem csak a múltat és a jövőt „iktatja ki", de a jelent is. Tehát elgondolásom szerint az idő kiiktatása csak úgy történhet meg a posztmodern kapitalizmusban, ha a feldarabolt és egységességét vesztett idő által maga alá temetett jelen valamiképpen újrateremthető. A hagyományos jelennek egy olyan jelennel való helyettesítése következik be (ezt nevezem nagyon hosszú pillanatnak), amely kívül kerül a tényleges jelenen (vagy ami még abból megmaradt). Ettől a ponttól kezdődően a jelen tulajdonképpen megkettőződik: egy „roncsjelnre", amely a szétrombolt idő helyén tátongó történelmi űrben lebeg és egy „illuzórikus jelenre", amelyben a fejlett nyugati társadalmak tagjai élhetnek és a tőke

tovább folytathatja véget nem érő akkumulációját. Ezt a kettősséget érdemes egy konkrét példával illusztrálni – hogy érhetővé váljanak az eddig elmondott elméleti levezetések. A lényeg, hogy a történelmi idő soha nem szüntethető meg, zajlik, történik – hála a tőke soha nem nyugvó gépezetének, mindig itt van a tényleges jelen is a jelen illúziója mellett. Mi azonban egy illuzórikus időben élünk, ami éppen abból meríti energiáját, hogy mentes a történelmi idő traumájától, hiszen a „valódi idő" nem volna elviselhető. Valami hasonló játszódik le, mint Andrew Stanton (2008) *WALL-E* című egészestés animációs filmjében (2008). A film egy elhagyott, szeméttel borított Földön játszódik, ahol egy magányos kis robot, WALL-E nap mint nap hulladékot tömörít, miközben emberi tárgyakat gyűjt és a szerelemről álmodozik. A film főszereplője azonban mégsem csak ez a kis robot – hanem az emberiség, amelyik tönkretette a bolygót és most egy hatalmas mesterséges luxusűrállomáson éli életét, ameddig vissza nem térhet az eredeti planétára. A Földön halad tovább az idő, a romboló múlt, a tisztogató jelen és a majdani fényes jövő (amelyről csak a kis robot gondolkodik, nem az emberek) dimenziójában. A kis robot az élhetetlen történelmi jelenben él – az űrállomáson azonban megáll az idő, az emberiség unalomban, alkalmi élvezeteket keresve és céltalan kényelemben tengődik egy évezredekig tartó „nagyon hosszú pillanatban": a jelen illúziójában. Valójában nem az különbözteti-e csak meg a posztmodern kapitalizmus mindennapjait a fenti ökológiai disztópia elképzelésétől, hogy a nagyon hosszú pillanatok azért előbbiben sokkal kevesebb ideig tartanak? A *WALL-E* világában a jelen illúziójában élnek azok a milliók, akik számára a valódi jelen élhetetlen és kezelhetetlen.

A posztmodern kapitalizmus végső soron azzal ment meg a szubjektív összeomlástól, hogy a jelen helyett a jelen illúziójában tart bennünket. Ezzel tulajdonképpen a jelen minőségét és kontextusát alakítja át. Ezen a módon ugyanis a jövőbe nem vezet többé út, megszabadulunk nem csak a múlt nyomásától, de a jövő szorongató reménytelenségétől is. A változás rengeteg félreértésre ad okot – még a legnagyobb gondolkodók esetében is. Mark Fisher (2021 [2009]) *Kapitalista realizmus* című művében feleleveníti a posztmodern elméletek híres tételét a jövő haláláról. Fisher könyvében Alfonso Cuarón (2006) *Az ember gyermeke* című filmjének (2006) disztópikus díszletei jelennek meg előttünk egy olyan világról, amelyben a nők többé nem képesek kihordani gyermekeiket – így nem születnek többé csecsemők. A világ pedig, amelyben nincsenek többé gyerekek, valóban jövőtlennek tetszik. A Luke Cooper és Simond Hardy (2013) szerzőpáros szerint a film (és Fisher kapitalista realizmusról szóló könyve) azt a helyzetet kívánja megragadni, amelyben a kapitalista világ végső reménytelenségbe süllyed, de közben még sincs esély és lehetőség a változtatásra. Elvész a jövő számunkra, így ragadunk benne a jelen poklában. A szétrombolt jelen (koncentrációs tábor, erőszak, rombolás, társadalmi konflik-

tusok) valamennyiünk számára felismerhetők, de az idő egészében (a teljességben) nem helyezhetők el. Az idő a gyermektelen világban nem építhető újra, hiába vágynánk rá. Franco Bifo Berardi (2014) szerint Fisher a jövő lassú eltűnésének gondolkodója: a jövőn való töprengés kikopik a kultúránkból, mert az egyre félelmetesebb, kezelhetetlenebb és átláthatatlanabb. A jövő utáni korban a jelent terheljük túl történéssel, zajjal és információval – hogy egyszerűen ne is lehessen foglalkozni azzal, hogy mi következik.

Mark Fisher azonban téved – a legtöbb posztmodern teoretikussal és kortárs baloldali teoretikussal egyetemben. Valójában a posztmodernben nem a jövő perspektíva elvesztése következik elsősorban az idő egységességének elvesztéséből. Hanem a jelen élhetetlenné válása. Ennyiben inkább a jelen haláláról kellene beszélnünk. A „kapitalista realizmus" kora is véget érne, ha visszatérne a jelen. A jövő állítólag azért vész el, mert a jelenben nem születnek gyerekek. Csakhogy a nem-születés a mostot teszi értelmetlenné és céltalanná: a film összes jelenete arról a dekadenciáról szól, hogy egyszerűen az itt-létben nem tudunk mit kezdeni. A jelennek nincs jövője – miközben a jövő valamilyen formában eljön majd (zajlik valamiféle állami hadviselés és rendteremtés, a pusztulás helyére a természet lép, a menekülttáborokban ellenállás szerveződik és egy kis csapat azon dolgozik, hogy valamiképpen összegyűjtse egy titkos helyen a szülőképes nőket stb.). Vagyis tulajdonképpen a gyerekmentes jövő a többség számára (!) azzal jár, hogy a jelenben nem képesek mit tenni.

A posztmodern kapitalizmus tehát a valódi jelen helyett számunkra csak egy alternatív, illuzórikus jelent tesz lehetővé, amelynek a tényleges jövő immár nem folytatása vagy következménye. A tényleges jövő egy olyan jelennek lesz folytatása, amely nem a mi jelenük. Fisher jól ismert alapvetése is így kerül helyére: a kapitalizmus végét azért nehezebb elképzelni, mint a világ végét, mert a tőke számunkra egy jövő nélküli jelen-illúziót ajánl, miközben a tőke maga minden kétséget kizáróan formálja a jövőnket. A kapitalizmus vége nem elgondolható a legtöbb ember számára, mert a rendszer az örök jelen kapitalista illúziójába terel bennünket (erről írtam legújabb könyvemben a posztmodern illúziógazdaság kapcsán) – a világvége azonban ettől talán még inkább valószínű forgatókönyvként jelenik meg, hiszen a tőke építi és rombolja a világot saját logikája szerint. Tehát csak mi létezünk a jelen illúziójában, a tőke egy valódi jelenben hajszolja a profitot, amelynek következményei nagyon is valóságosak (Kiss, 2025).

Úgy vélem, hogy a fenti elgondolások kijelölhetik azt a kutatási irányt, amelyre egy részletes elemzés épülhet: a tőke számára a jövő egyre kényelmetlenebb és kezelhetetlenebb, ezért ki kell küszöbölni – de miközben a jelen illúziójába kerül a nyugati társadalmak többsége, a tőke termelési és értékesítési univerzuma ettől még ténylegesen működik tovább a „valódi jelenben". Elsőre talán furcsán hangozhat a jelen illúzió-

jára vonatkozó megállapítás – de csak akkor, ha nem tesszük mellé a másik állítást: a jelenünket azért ölték meg, hogy a tőke zavartalanul tevékenykedhessen a most-ban. Fontos tehát pontosan érteni, hogy mire is gondolok, amikor erről a változásról beszélek. Azt állítom, hogy a posztmodern kapitalizmus elsődleges sajátossága, hogy igen rövid időközönként mindent teljesen felforgat, újratermeli az életünk alapvető kondícióit és újraformálja az életmódunkat, a kultúránkat, képzelt viszonyainkat és viszonyulásainkat. Tehát végtelenül turbulenssé teszi a jövőt. Az én generációm végigélte, ahogyan az elmúlt harminc év nagy technológiai változásai nyomán a felismerhetetlenségig átalakult minden körülöttünk. Az internet megjelenése, majd elterjedése, a mobiltelefonok, a platformok és okos eszközök, majd napjainkban a mesterséges intelligencia, később pedig várhatóan a droidok és androidok – mindennapi élménnyé tették, hogy amit a jelenben teszünk, annak (ahogy *Az ember gyermeké*ben) semmi értelme nincsen, mert egyszerűen mindaz, ami van, kontextuson kívülre kerül néhány éven belül (Kiss, 2025). Ahogy *A radikális paradoxon* című könyvemben írom, a jelen halála abból ered, hogy semmiféle tartós kontextus nincs többé, ami egységbe foglalná a múltat a jelennel és a jövővel – csak a tőke állandó rombolása és újraalkotása van jelen, vagy Gilles Deleuze szavait kölcsönvéve a nem szűnő, de- és reterritorializáció örök körforgása vezet a jövő felé (Deleuze & Guattari, 2007).

A jelen illúziója azt a lelki és intellektuális állapotot jelenti, amelyben tudjuk, hogy minden, ami most van, pillanatokon belül kontextusát veszti, hogy a rákövetkező helyzet nem a jelen következménye lesz, és a múltunk nem a jelen előzménye többé. Azt az állapotot, amikor tudjuk, hogy megszabadítottak bennünket az időtől. Egy ilyen jelenben azonban egyszerűen nem lehetne létezni – ha nem tágítanák ki számunkra eléggé ahhoz, hogy valamiféle illuzórikus létezés alapjává váljék a fentebb elemzett „nagyon hosszú pillanatokban".

Hogyan hosszabbítható meg a pillanatba zárt halott jelen egy élhető illúzióvá? A posztmodern kapitalizmus és a jelen illúziójának viszonyát talán Harold Ramis (1993) *Groundhog Day* című filmje (amit magyarul az akkor szokásos idétlen módon *Idétlen időkig* címen forgalmaztak) mutatja be a legpontosabban. A film alaphelyzete szerint egy meteorológus tévéstábot elküldenek egy unalmas kisváros télbúcsúztató mormotafesztiváljára forgatni, ami Philnek, az önző, cinikus, érzéketlen és kiégett műsorvezetőnek egyáltalán nincs ínyére. Egész végig ellenszenvesen viselkedik mind a stáb tagjaival, mind pedig a helyiekkel. „Büntetésül" minden elalvás után ugyanazon a napon ébred föl a „mormotanap" hajnalán, és rajta kívül senki nem tudja, hogy az események újra és újra ismétlődnek – tegyen is bármit aznap. A posztmodern kapitalizmus éppen az ismétlődés végtelen sorával teszi élhetővé a jelen halálát. A tény, hogy

nincs jövő, hogy a jelenünkből nem következik semmi, elsőre ijesztőnek hat. Ameddig hozzá nem szokunk és nem kezdjük el élvezni ezt a helyzetet. Az állandó visszatérés ugyanis bizonyos értelemben a létezés „felszabadultságába", „könnyűségébe" és „korlátok nélküliségébe" torkollik. Ha nincs következménye semminek, akkor szabadon kipróbálhatsz, önmagad lehetsz és bármit megtehetsz. Mint a számítógépes avatarunk, amely bármikor újra nekikezdhet a pályának az adott szinten. A Ramis-film főhőse újabb és újabb lehetőségeket lát abban, hogy mindig a mormotanap reggelén ébred – például bármit megtehet a nőkkel, bármit megtehet a tévékamera előtt, bármit ehet és mindent kipróbálhat a városban.

A posztmodern kapitalizmusban az örök jelen pillanatai követik egymást, amelyek a végtelen lehetőség és a véget nem érő fokozás (intenzitásnövelés) ígéretét hordozzák. Minden hírfolyamon és webshopon ugyanarra a következő tartalomra kattintunk rá – de mindez a változékonyság, a lehetőségek, az újdonság, az egyéni döntés, a történés, a szabadság illúziójába csomagolva jelenik meg számunkra. Nincs felelősség, nincs folytatás, nincs döntési kényszer. Az illúzió elviselhetetlen könnyűsége rabul ejt – és felemel. Egészen addig a pontig, ameddig úgy nem érezzük, hogy zavaró számunkra az események következményeinek hiánya, vagy egyszerűen már nem érdekes mindaz, amit milliószor átéltünk és tettünk korábban. Phil végül kényszeresen azt keresi, miként törhet ki a körforgásból és miként találhat utat a jövőbe – a film üzenete szerint erre egyetlen módja van: ha megváltozik. Phil és a mormotanap végső soron a baloldal reményeit fejezi ki: a lázadás új formáját pillantva meg. Az illúziógazdaság politikai értelemben vett gyenge pontját tárja fel: a probléma akkor következik be, amikor már nem képes bennünket magába olvasztani a véget nem érő pillanatok egymásutánjának jövő (valódi következmény) és múlt (tényleges előzmény) nélküli illúziója. De miképpen tud a múltunk és a jövőnk lázadni a jelen illúziójának paradicsomi világával szemben? A 2020-as évek megmutatta, hogy kicsit másképpen, mint sokan gondolták volna korábban…

Hivatkozott irodalom

Agger, B. (1989). *Fast Capitalism*. University of Illinois Press.

Agger, B. (2004). *Speeding Up Fast Capitalism*. Routledge.

Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity.

Bauman, Z. (2004 [1996]). A zarándok és leszármazottai: Sétálók, csavargók és turisták. In Biczó, G. (Szerk.), *Az idegen: Variációk Simmeltől Derridáig* (pp. 185–205). Csokonai.

Berardi, F. B. (2011). *After the Future* (Genosko, G & Thoburn, N. [Szerk.]). AK Press.

Bonneuil, C., & Fressoz, J.-B. (2017). *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History and Us*. Verso.

Bown, A. (2017). *Opening Capitalist Realism*. LSE Blog. https://blogs.lse.ac.uk/lsereviewofbooks/2017/04/12/lse-rb-feature-essay-opening-capitalist-realism-by-alfie-bown/

Coleman, R. (2022). The presents of the present: Mindfulness, time and structures of feeling. *Distinktion: Journal of Social Theory*, *23*(1), 131–148. https://doi.org/10.1080/1600910X.2020.1810730

Cooper, L. & Hardy, S. (2013). *Beyond Capitalism? The Future of Radical Politics*. Zero Books.

Coupland, D. (1991). *Generation X: Tales for an Accelerated Culture*. St. Martin's Griffin.

Davenport, T. H., & Beck, J. C. (2001). *The Attention Economy: Understanding the New Currency of Business*. Harvard Business Review Press.

Deleuze, G., & Guattari, F. (2007). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press.

Finkielsztein, M. (2025). *The Sociology of Boredom: We are Bored in the City*. Wiley-Blackwell. https://doi.org/10.1002/9781394253364

Fisher, M. (2021 [2009]). *Kapitalista realizmus: Nincs alternatíva?* Napvilág.

Giddens, A. (2005 [1999]). *Elszabadult világ: Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?*. Napvilág.

Habermas, J. (1994 [1979–1992]). *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz.

Hartog, F. (2006 [2003]). *A történetiség rendjei: Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan.

Harvey, D. (2011). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Wiley-Blackwell.

Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (2011 [1944]). *A felvilágosodás dialektikája: Filozófiai töredékek*. Atlantisz.

Illouz, E. (2008). *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-help*. University of California Press. https://doi.org/10.1525/9780520941311

Jameson, F. (2010 [1991]). *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Noran Libro.

Kiss, V. (2025). *A radikális paradoxon*. Napvilág.

Kornbluh, A. (2023). *Immediacy: Or, The Style of Too Late Capitalism*. Verso.

Land, N. (2012). *Fanged Noumena: Collected Writings 1987–2007*. Urbanomic–Sequence Press.

Lukács, Gy. (2023 [1923]). *Történelem és osztálytudat: Tanulmányok a marxista dialektikáról*. Gondolat.

Marx, K. (1967 [1867]). *A tőke I.* (MEM 23). Kossuth.

Marx, K. (1972a [1857/1939]). *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Első rész)* (MEM 46/1). Kossuth.

Marx, K. (1972b [1857/1939]). *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Második rész)* (MEM 46/2). Kossuth.Marx, K., & Friedrich, E. (1959 [1848]). *A Kommunista Párt kiáltványa* (MEM 4, 437–471). Kossuth.

Mumford, L., & Winner, L. (2010). *Technics and Civilization*. University of Chicago Press.

Nealon, J. (2012). *Post-Postmodernism: Or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*. Stanford University Press. https://doi.org/10.1515/9780804783217

Nowotny, H. (1996). *Time: The Modern and Postmodern Experience*. Polity.

Ritzer, G. (2021). *The McDonaldization of Society: Into the Digital Age*. SAGE.

Rosa, H. (2024 [2020]). *A kezelhetetlen*. Typotex.

Sharma, S. (2014). *In the Meantime: Temporality and Cultural Politics*. Duke University Press. https://doi.org/10.1215/9780822378334

Srnicek, N. (2019). *Platform Capitalism*. Polity.

Sterling, B. (2014). Franco 'Bifo' Berardi and Mark Fisher wringing their hands over exhaustion, the financial crisis, aesthetic resistance and the 'slow cancellation of the future'. *Wired Magazine*. February 7.

Streeck, W. (2018). *A kapitalizmus vége: Tanulmányok egy hanyatló rendszerről*. Holnap.

Thoma, L. (1987). *A szabadidő marxi elmélete*. Kossuth.

Thompson, E. P. (1967). Time-work Discipline and Industrial Capitalism. *Past&Present*, *38*(1), 56–97. https://doi.org/10.1002/9781119395485.ch3

Thompson, E. P. (2007 [1963]). *Az angol munkásosztály születése*. Osiris.

Torres, F. (2022). *Temporal Regimes: Materiality, Politics, Technology*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003180876

Weber, M (1982 [1905]). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat.

Whitehead, M. (2017). Practical interventions in neuroliberalism. In Whitehead, M. & R. Howell, R. *Neuroliberalism* (pp. 180–201). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315684772-9

Zizek, S. (1999). 'You May!' Slavoj Žižek writes about the Post-Modern Superego. *London Review of Books*, *21*(6).